

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

József főherceg tábornagy: *A világháború, amilyenek én láttam. VI. kötet.* (1918. január 17. — 1918 július 20.) 708 nagy 8° oldal, 55 melléklettel, Budapest, 1955. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Ára: 20 pengő.

A Magyar Tudományos Akadémia 1955 május 21-i XCIII. ünnepélyes közülésén, dr. Balogh Jenő nyug. igazságügyminiszter, főtitkár, jelentésének előterjesztése során így szólott:

„József főherceg tábornagy úr Ó Fenségének újabb áldozatkész elhatározása tette lehetővé azt, hogy Ó Fenségének *„A világháború, amilyenek én láttam“* című nagyszabású és hadtörténelmi, valamint politikai történelmi szempontból is jelentős munkája még ez évben a VI. és VII. kötettel befejezést nyerhessen. Akadémiánk csak kötelességét teljesítette, amikor hozzájárulásával módot keresett és talált annak a *nemzeti hívatásának* betöltésére, hogy e nagyszabású mű két utolsó kötetének közzétételével *örök emléket emeljen hős katonáink halált megvető bátorságának, megörökítse azt az áldozatkésztséget, kitartást és a szenvedések elviselésében kimutatott lelkiert, amelyet ők évek során át kifejtettek abból a magasztos célból, hogy megóvják az ezeréves határokat.*“

A tudományok magyar hajlékában, tudós férfiú magyar lelkéből fakadtak ezek az emlékezetes szavak.

Hódolat ez, a világháborúban hőiesen küzdött magyar katonáknak. Belső összhangban van a szerző nemes elgondolásával, aki az I. kötet útnak bocsátásakor abban jelölte meg a munka célját, hogy a hős bajtársaknak azt a helyet kell biztosítani a történelemben, melyet annyi kiontott vérről szereztek meg maguknak. Ez a folyóirat hű marad feladatához, amidőn a VI. kötet ismertetésekor az egész munkának, a szerző által megjelölt történelmi jelentőségű célját, külön is hangsúlyozza.

A VI. kötet négy fejezetre oszlik. Ez a tagozás az események könnyebb áttekinthetőségét szolgálja. Lényege: az 1918. évi júniusi piavei csata. Előkészítés, megindítás, küzdelem és sikertelenség egymásból folynak. A veszített csatát négy hónapos kínos halódás és végeredményében az összeomlás követi.

A szerző 1918. január 16-án lassan haladó vonaton utazik a véráztatta Karszt tövében, Görzön át Udinébe. Szemvéde, halál és megsemmisülés siralmas emlékei idéződnek fel lelkében. „Nincs egy kő, nincs elszáradt, kihalt erdő vagy sivár part,

melyekhez *magyar hősöknek* lelketfacsaró fájdalmas emlékei ne fűződnenek.“ 1913- és 1916-ban, hosszú, véres hónapoknak reménytelen óráiban, hányszor tekintett sóvárogva a felkelő nap fényében hivogatóan csillogó olasz síkság felé? Főképen VII. *magyar* hadtestének szívós kitartása eredményezte, hogy a harcoló csapatok végül mégis messze előre jutottak a Doberdo poklából, melynél borzalmasabbat nem ismer a hadtörténelem. A lelkére boruló fájdalmas hangulatban is felemelő ez a tudat. Az emlékeknek búcsút kell mondani: a sorsdöntő idők rohanó eseményei új célok felé mutatnak.

Udinében Boroević tábornagy, hadseregszereport-parancsnok, őszinte bajtársi érzéssel fogadja. Nehéz időkben tanulták egymást megbecsülni.

Az 1917-évi tolmecini áttöréskor általánosan ismertté vált 14. (Belov Ottó tábornok) német hadsereg állásait veszi át. A német csapatok rövidesen megkezdik elvonulásukat a nyugati hadszíntérre, és helyüket, Ó Fensége parancsnoksága alatt, a három hadtestből álló 6. hadsereg foglalja el. Harcvonala nyugaton a Monte Spinuccianál a báró Conrad tábornagy hadseregszereportjához tartozó 11. hadsereg balszárnyához, délkeleten Suseganánál, az Isonzo-hadsereg jobbszárnyához csatlakozva, 55 km. széles. Mélysége, a messzelövő ágyúk és a repülőkbombák hatása folytán szinte határtalan. Ellenséges tűzben van csapat és magasabb parancsnokság egyaránt. Tűzvonal a jórészt a jelentékeny akadályt képező, áradáskor vadul hömpölygő Piave balpartja mentén halad. Szemben a túlparton, 12 km. szélességben a Montello, tovább nyugotra a Mt. Sulder, Mt. Tomba és a Mt. Pallone tömbjei terpszkednek, kitűnő támaszpontokat, tüzelő állásokat és megfigyelő helyeket nyújtva az őszi nagy katasztrófa után fejevesztett visszaözlésben itt lélegzethez jutott ellenségnek.

Az ellenség előnyös helyzetének és túlerejének láttára, a hadseregszereportparancsnok hamarosan számbaveszi erőit. Területet bejárva, latolgatja a támadás és védelem esélyeit. Arra a tudatra jön, hogy a rendelkezésére álló erőket, gyalogságot és tüzérséget egyaránt, jelentősen szaporítani kell. Feltárja a hadsereg gyengeségét, újabb erőket kér, de eredménytelenül. A február 25-án felterjesztett „Helyzetjelentés” érdekes képet ad a szemben álló ellenség erejéről, hangulatáról és valószínű terveiről. Lehangelő, hogy a német csapatok ezt a területet úgyszólván mindenéből kifosztották és az olasz lakosság eltartásának nehéz gondja is a főherceg rosszul élelmezett hadseregére hárul. Az elhanyagolt állások kiépítésének erős emésztő feladata gyenge létszámú csapataink munkáját szaporítja. Az elődök ebben — úgy látszik — nem erőltették meg magukat. A világháborúban gyakori jelenség. Az állásokból távozni készülő tétlenül várja a szabadulás óráját abban a reményben, hogy az új helyzetben jobb dolga lesz. A változás sokszor csalódással járt.

A német vezetés a nyugati harctéren bevált harcmódot, a más jellegű fedett terep dacára, a Piave mentén is célravezetőnek tartotta. Részben ebből folyik, hogy az állás főküzdelmi öve a lapályban kelezve is alig volt. A 6. hadsereg parancsnoksága azonban az akadály közvetlen védelmének jelentőségét tulajdo-

nított, mert megkönnyítette az átmerészkedő ellenségnek a folyóba szorítását. A két hadseregparancsnokságnak részben ellentétes felfogása a könyvben szóserint közölt intézkedésekben jut kifejezésre. Katona számára az összehasonlítás különösen érdekes.

Az általános helyzet kedvező alakulásával (orosz békétárgyalások) párhuzamosan, a támadás gondolata lép egyre jobban előtérbe. Még emlékezünk, hogy az oláhok nagy veresége után a szívekben itthon úrrá lett a békevágy. A Király számot vet az általános hangulattal — és a német császárral egyetértésben — ellenségeinknek felajánlotta a békét. Az entente nem nyúlt utána. Nálunk mégis minden további tett a béke mielőbbi elérésének szolgálatában folytatódott. Ezt szolgálta az 1917-i tolméini áttörés, az orosz forradalmárokkal, majd pedig a nehéz katonai helyzetbe jutott Romániával megkötött béke és a titkos ösvényeken megindult, halul végződött, tapogatózás. Az orosz béke megkötése után, Amerika haderejének fenyegető közeledésére az erők összefogását a végső önvédelem parancsolta. A vezető férfiakban élt a hit, hogy egy Olaszország felett aratott mielőbbi győzelem nagy lépéssel vitt volna közelebb bennünket az általános békéhez.

Kérdéses volt a támadás terve, megindításának időpontja és a hadiszerecsene kiszámíthatatlan szeszélye. Az időpontot nagy mértékben befolyásolta a vasúti szállítások lebonyolítása. Élelemben, lővőszerben és műszaki anyagban hiányt szenvedő hadseregekkel a nagy harc reménytelen volt, még akkor is, ha a támadási terv helyes alapon épült volna fel.

A német hadvezetőség az időpont tekintetében befolyását csak annyiban érvényesítette, hogy az *általános helyzetre igen kedvező támadásnak mielőbbi megindítását óhajtotta.*

A szerző munkájának VI. kötetében az események naponkénti leírásánál, de a nagy csatának ismertetését megelőző viszapillantásában is, érdekesítően tárja elénk a támadás terve körül kifejlődött küzdelmet. Ennek eredménye az lett, hogy a hadseregfőparancsnokság az erők zömének keskeny területen összefogó *tervét*, a két hadseregesoport parancsnok eltérő akaratának összeegyeztetése árán elejti és a káros vetélkedést végül megkoronázza azzal, hogy a támadást általánosítja.

Nem valószínű, hogy a hadművelleti terv felépítésével és részletmunkáival foglalkozó vezérkari tisztek fel ne ismerték volna ennek a támadási tervnek végzetes hibáit. De a két nagy egyéniségnek Conrad és Boroevic tábornagnak tekintélyével szemben, a jobb meggyőződés és a józan érvelés nem érvényesülhetett. Erről a valószínű eszmeharcról a tartalomban oly gazdag VI. kötet nem nyújthat megbízható támaszpontokat, de joggal lehet ma is a gorlicci és tolméini áttörésre mutatni, melyek az összefogott erők lendületes támadásának nagy sikerét eredményezték.

Az orosz-japán háborúnak egyik tanulsága az, hogy az orosz fővezér mindent fedezni akart és semmit sem mert. A háborút elvesztette. A hadsereg-főparancsnokságnak módosított támadási terve, hiányosan felszerelt, éhség miatt elgyengült seregekkel sokat mert és a vállalkozásnak kudarc volt a vége. A Piave

is bele szólt; a hadiszerecsse az ellenség mellé állott. Ezeket előrebocsátva értjük meg valóban azt az idegfelesztő, szívós küzdelmet, melyet a 6. hadsereg parancsnoka hosszú hetek folyamán önmagával és magasabb parancsnokságaival megvív. Így világosabban látjuk a surlódásoknak akaraterőt és energiát megbénító hatását. Elénkebben halljuk az élelemben, lövészerben és egyéb harcsczközökben szűkölködő parancsnokok segélykiáltásait, az ellentétes intézkedések és szóbeli üzenetek hangzavarát, melyek nem az ellenségnek, hanem a magunk vezetőinek megtévesztésére alkalmasak,

Térjünk most már vissza a szűkebb keretbe, melyben a 6. hadseregnek fáradhatlan parancsnoka híret veszi, hogy hátul támadási tervet készítenek. Valószínű, hogy abban súlyt vetnek a Mt. Pallone — Mt. Sulder-Montello elfoglalására. Ez a vonal az ellenséges állás kulcsa, és a Mt. Grappának birtokbavételével együtt, a további sikerek előfeltétele.

A Piaven való átkelés, szemben az ellenséggel, nehéz feladat. Tartalékokra, erős tűzéségre, hatásos gázra és átkelési eszközökre van szükség. Az innenső parton tétlenül várakozni, a legnagyobb hiba volna.

Jön a biztatás, hogy a 6. hadsereg erőit lényegesen szaporítani fogják. Előjele annak, hogy a *hadseregnek a támadásban jelentős szerepet juttatnak*. A 6. hadsereg-parancsnokság. — a megigért erőket számításba véve — felsőbb parancsra, tervet készít (VI. kötet, 11. melléklet.) olyan egyidejű támadás esetére, melynél a 11. hadsereg az Astico—Piave között, az Isonzo-hadsereg pedig a Piaven át Treviso irányában támad.

Az április 27-én érkezett támadási parancs alapján a szomszéd hadseregek lényegben a fenti terv szerint törnek elő. A 6. hadsereg jobb szárnyán álló XV. hadtest a 11. hadsereg rendelkezése alá jut s a még megmaradó II. és XXIV. hadtest a támadáshoz csatlakozik.

A 6. hadsereg ereje és feladata összezsugorodott, pedig előrelátható, hogy a tehermentesítés hálátlan feladatát kell vállalnia, ha majd a támadás megindulásakor az Isonzo-hadsereg jobbszárnya (a XVI. hadtest) erős ellentállásba ütközik. Ez várható volt, mert az Oderzo-Treviso irányában tervezett előtörés a túlerővel szemben mindenképen kockázatos vállalkozás. Az intézkedés csalódást okoz. Példa arra, hogy háborúban a még oly valószínűtlen esetekkel is számolni kell. A sikerrel biztató eredeti terv elromlott. De nyitva hagyta a 6. hadsereg számára mégis azt a lehetőséget, hogy a Montellót önálló elhatározásából elfoglalja s az Isonzo-hadsereg előtörését így biztosítsa. Ennek jelentőségével a 6. hadsereg vezetősége már régóta tisztában van.

A Conrad és Boroević támadó csoportok a 6. hadsereg körletéből egyre több erőt szívnak el és beáll az a pillanat, amidőn Boroević tábornagy a Montello megtámadásának tervéről lemond. De az Isonzo-hadseregnek létérdeke, hogy a Montello, a támadás megindulásának napján, a 6. hadsereg kezébe jusson. Összefogva a 6. hadseregparancsnoksággal, óvást tesz Boroević tábornagnál, aki tévedését belátva, a támadás tervét jóváhagyja.

Most meg a hadsereg-főparancsnokság áll be kerékkötőnek és sajtóságon, magánúton szólítja fel a 6. hadsereg parancsnokát, kérné fel Boroević tábornagyot, hogy ejtse el a Montello megtámadásának tervét. A szerző meggyőződése ellen van a közvetítés, nem vállalkozik rá, de a határozatlanság láttára értelmes parancsot kér, hogy támadjon-e vagy sem? A válasz Boroevićtől jön meg, aki most már végérvényesen elrendeli a támadást.

Ez az összefoglaló ismertetés a heteken át tartó kínos bizonytalanságot és a küzdelmek sorozatát megközelítőleg sem tárja hűen az olvasó elé. A napló változatos, érdekesítő részleteiből lehet a megbénító surlódásokra helyesen következtetni.

A főherceg a meggyőzés és rábeszélés különböző fegyvereivel harcol az ellenkező törekvésekkel, sőt lemondását is ismételten latba veti, hogy a nagy célnak használni tudjon. Szabad idejében bejárja az első vonalat. Legtöbbnyire még napkelte előtt útnak indul és lázas betegen is tanulmányoz, tervez, töpreng, biztat, lelkesít, kérlel és könyörög. Üdülést hűséges, tettevágyó, rosszul táplált, vérszegény katonái között keres. Ragaszkodásuk és szeretetük azzal a biztos tudattal tölti el, hogy elgyengülten is kint tartanak a nagy ügy szolgálatában. Példaadása több az önfeláldozó kötelességteljesítésnél; de így jut testvéri közelségbe katonáival. Erős akarat, szív és egészséges idegzet kellett hozzá, hogy a vezető a lövészárkok lakóinak harc készségét és lelkesedését — nehéz időkben — a személyes érintkezés varázsával ébrentartsa.

Mi mindketten martirok vagyunk — mondja Boroević tábornagy — hogy a szerzőt lemondási szándékától eltérítse. De a martír inkább önmagát áldozza fel, semhogy a valódi martiroknak ezreit kelljen a hibás terv miatt halálba küldenie. A VI. kötetben közölt hivatalos irások között találjuk például azt, hogy midőn a 6. hadseregparancsnokság május 12-én jelenti, hogy a rossz élelmezés miatt a helyzet tarthatatlan, Boroević tábornagy azzal a megjegyzéssel küldi azt a hadsereg-főparancsnoksághoz, hogy két hadosztályt megtekintett, állapotuk kielégítette. A „sötételátó” hadseregparancsnok és az optimista vezér, aki a küzdőövényben éhező csapatok közelében sem járt. Melviki benyomás a megbízhatóbb? Az előlről jövő segélykiáltások illetékes helyen sokszor süket fülekre találtak, pedig „a lassú éhalált semmiféle fegyelem nem bírja ki” — mondja a napló.

A főherceg június 5-én még egyszer személyre veszi a Montellót. Bízalma csapataiban nem rendült meg, a támadás sikerülni fog! Újabb 2—5 hadosztály a sikert kiaknázhajtja, de erről a hadsereg-főparancsnokságnak kell majd gondoskodnia. Ha nem lesz a siker teljes, az utóbbi rövidlátásának az eredménye. Két nap múlva kiadja a június 15-én meginduló támadást szabályozó intézkedéseket. A remélt 15 hadosztály összehúzóerővel rendelkezik, csak három gyalog- és két lovas hadosztállal rendelkezik; az anyagihiány kétségbejítő. Körletében a 41. honvéd- és a 55. cs. és kir. hadosztály hadműveletre készen áll, az 51. honvéd hadosztály még gyülekezik. Ezek azonban tartalékok a hadsereg-főparancsnokság rendelkezésére, (19. melléklet).

Junius 15-án tartós esőzés áll be; nagy nehézségek előhírnöke. Minden tényező a támadás elhalasztását kéri addigra, míg a Piaven apadás áll be, de a hadsereg-főparancsnokság erről halálni sem akar. Politikai és katonai okok szólnak ellene; báró Conrad hadosztályait már a támadó körletbe irányította, a Tonale-hágón a tüntető (megtévesztő) akció megindult: a német szövetséges is nehezen várja a tehermentesítő támadás megindulását.

Mielőtt a nagy küzdelem eldöntéséhez jutnánk, felsorolunk a VI. kötetből kivont különböző feljegyzéseket, melyek a fokról-fokra megrosszabbodott élelmezési helyzetre világítanak rá, vagy a hátszágok hangulatrontó befolyásáról nyújtanak halvány képet.

Élelmezés: Február 17. Egy hadosztálynál elhullott lovak húsát eszik. A honvédek azt mondják, hogy éheznek, testileg szenvednek, de hűségesen kitartanak, amíg éhen nem halnak. Az elelmi válság napról-napra jobban kiélesedik, pedig hátul mindent lehet kapni, csak meg kell fizetni. „Az éhség nagyobb úr, mint a gépfegyver: csak csoda menthet meg bennünket.” *Február 25:* 200 gr. csont és hús, vizes leves, 400 gr. kukacos kenyér az ember napi élelme. Legfőbb ideje volna a háborút befejezni. *Március 8:* közlés a hadsereg főparancsnokság vezérkari főnökének: a helyzet igen súlyos, erkölcs süllyed, az élelmezés megjavítása segíthetne. Borjúnagvságú marhák éhen vándorolnak a harcoló csapatokhoz, egyebet nem hoznak magukkal, mint bőriktet és csontjukat; már csak 50—60 gr. jut egy-egy emberre, ez is csizmatalp. A szárazfőzelék kukacos, de ártalmatlan, tehát elfogyasztandó, szól hátulról a rendelet. „Összeroskadunk“! *Március 29:* Menetalakulásoktól éhség miatt szökődösnek az emberek. *Április 11:* Jelentés: Éhező csapatnál nem lehet döntő támadást kezdeni. A legtöbb arc sápadt, zölds és beesett. *Április 28:* A hadsereg-főparancsnokság az előnyomulás alatt nem fog a csapat után élelmet szállítani, mert feltételezi, hogy elől mindent megtalálnak. „Szörnyű rövidlátás“! *Május 1.* Az éhség fokozódik, kibírjuk-e még aratásig? *Május 12:* Az emberek kérik, hogy mielőbb támadhassanak, hogy éhen ne haljanak. *Május 18:* A sok koldulás eredménytelen. „Minden kudarenak ez az oka, mely Ausztriát, mint embert az árnyék, történelmi idők óta követi“. *Május 25:* Szállítmányok elakadnak. Emberek lóherét, szőlőlevelet és egyéb növényeket szednek és azokat eszik. *Május 28:* Egyik legjobb magyar ezred, — a 44-esek — emberei is lógatják a fejüket, egyre hangosabban zugolódnak, mert éheznek.

A támadás megindítása előtt az élelmi helyzet némileg javult.

A forradalom előszele: *Január 22:* Aggasztó, hogy otthon forrongások észlelhetők. *Január 23:* Hírek, hogy a 44. és 69. ezredet Bécsben és Badenben a vonatról leszállították. Megint magyarok kellene, hogy megvédjék a császárt. Mit jelent ez? Forradalom? Ha amnesztiák helyett izzó vassal le nem török, elvesztettük a háborút. *Február 2:* A monarchia széjjelzüllését a legbiztosabban készítjük elő, ha az árulóknak kegyelem jár: (Szóbeli jelentés Ó Felségének). Szemben átszökött szláv csapatok állanak és propagandát űznek. *Március 4:* A legénység közzé for-

radalmi röpiratokat csempésznek. *Május 21:* Grázba a rend helyreállítására magyar csapatokat kellett vinni. *Május 28:* Az emberek — jelek szerint — meg vannak mételvezve; menetalakulásokkal izgatók jönnek a csapatokhoz; ha nem jön hamar a háború vége, rettenetes dolgokat fogunk látni. *Május 30:* Nálunk a hamu alatt parázs van, amit az embereknek otthonról érkező leveleiből lehet kiolvasni. A bolsevik elvek hódítanak; az orosz fogságból hazatérők lelkét a bolsevizmus tanai megmételvezték és a nélkülözéseket átél embereket ismét a harcolók soraiba állították, ami az érintetlen katonák szellemére is rombolóan hatott.

Az újvidéki menetzászlóalj fellázadt.

Egyéb tünetek és helyzetképek:

A király mellé kellene valaki, aki nem csak bókogat, hanem becsületesen megmondja a nézetét.

Rossz szemmel nézik, hogy a magyar csapatok szeretik a szerzöt és hozzá kíváncsiak. Ez is bűn?

Egy osztrák lovas dandárnok nem tud magyarul; magyar legénységéről nem gondoskodik.

A legjobb magyar ezredeket viszik a legnehezebb helyekre, ahol elvéreznek. A csehek megbízhatatlanok.

Junius 10-én egy granát Ó Fensége közelében robbant fel; eszméletét veszti. Kísérői elpusztulnak a helyszínén.

A hiányzó 14.000 ló helyett 3.600 darabot ígérnek. Kevés autószerelőt is elveszik. Tüzérséget, lövészert, élelmet nem tud majd csapatai után szállítani. Mindent Conrad kap, pedig az erdőrengetegben vereség fogja érni — jelenti Ó Fenségének.

Gázlövőszert bőségesen szállítanak, majd junius végén. Eső után köpönyeg! A meglevő az rossz, német — kiselejtezett — gáz.

Száznál több repülőgépet küldenek, de csak a legjobb pilóták tudják kezelni. „Hol vegyem?”

Három hónapig — felülről kiadott tervek szerint — keskeny vágányú vasutat épít; a megérkező kocsiknak azonban más a nyomtávolságuk és oly nehezek, hogy az alépítmény nem bírja őket.

A hadsereg-főparancsnokság (Borojević tábornagy megnyugtatóására) közli, hogy a két nagy hadiművelet egyenlő értékű. Egységes támadás két arcvonalból, az ellenség megsemmisülését kell eredményeznie.

„Kétfelé harcolok. a hadsereg-főparancsnokság — és az ellenség ellen!”

„Jól esnék nekem egy olasz golyó, mely kioltaná életemet“!...

„Az elszomorító élményeknek, a megrázó tapasztalatoknak és fájdalmas tanulságoknak végtelen sorát lehetne még idézni ebből a szomorú könyvből. De nem folytatjuk.

Június 15-én 3 órakor reggel „mint a Szahara számumja, üvöltve felordít sok ezer ágyú torkából a pergőtűz. Egy gáztenger odatúl minden, mintha vattát borítottak volna az egész tájra. A füst, mint sűrű, nehéz őszi köd borítja a fél Montellót.“ A gyalogság első lépcsői a sűrű füst leple mögött észrevétlenül hajóznak át a Piavén és csakhamar fáradt testű emberek friss lelkesedéssel, fürgén kúsznak fel az ellenség parti állásaiba. A 39., 44., 46. és 69. magyar ezredek egymással vetélkedve törnek előre.

Vissza kell tartani őket, hogy „a 13. lövész hadosztály utolérhesse árvízként rohanó támadásukat.”

Goiginger Lajos altábornagy XXIV. hadtestének csapatai estig a Montello legmagasabb pontját is elfoglalják és urai a síkságra letekintő magaslatnak.

József főherceg és hős csapatai beváltották ígéretüket.

Conrad tábornagy hadosztályai látszólagos kezdeti siker után, erős ellenséges ellentámadás hatása alatt, az első nap visszaözlönáltak oda, ahonnan támadásra indultak. A hű csehek megint megtették kötelességüket, amit tudtak, azt elárulták az ellenségnek. Kedvező fordulatot várni — fent a hegyekben — már nem lehetett.

Az Isonzo-hadsereg jobbszárny-hadteste súlyos veszteséget szenved és visszavonul a Piave keleti partjára. A tovább délre elért kisebb sikerek a megindított hadműveletre döntő befolyást nem gyakorolhatnak. A hadsereg-főparancsnokság pedig „négy felé szakadva” nézte a csatának végzetes fordulatát, olvassuk Boroević tábornagy Bolgár Ferenchez írt — öngazolásnak beillő — levelében.

A nagy csata sorsa az első nap délutánján eldőlt. Az ellenség, ott is, ahol lélekjelenlétét elveszítette, gyorsan magához tért.

A meglepetés okozta kedvező helyzetet a Montellon mégis ki lehetett volna használni. Hadművelési, erkölcsi és politikai okok ezt egyenesen parancsolták. De egységes vezetés hiányában egész tettekre nem volt már remény. Az elért eredmény biztosítására a 11. honvéd lovas és a 41. honvéd gyalog hadosztály még június 15-én a 6. hadsereg-parancsnokság rendelkezése alá jutott. A XV. hadtest is visszakerült régi kötelékébe. Jelentősége volt, mert a II. hadtestnek cseh csapatokkal védett aránytalanul hosszú szakaszt, félteni kellett az ellenség áttörésétől. A főherceg a 35., 9. és 51. hadosztálynak (28. sz. melléklet.) az átengedését erőlyesen sürgette, mert nagy eredmények kivívásához még nem múlt el a kedvező pillanat, bárha az ellenség a Montellon már két új hadosztállyal állott hareba.

A kérés süket fülekre talált. Közben az ellenség, a XXIV. hadtest erőfeszítése nyomán támadt rést bezárta és a fényesen sikerült meglepetés kihasználatlanul veszendőbe ment. Ami ezután jött, az csak vergődés volt. Új erők gyors bevetése nélkül be kellett következnie a Montello feladásának, amit a XXIV. hadtest győzelmes csapatai, szívükben keserűséggel, június 22-ére virradó éjjel végrehajtottak.

A papirosn nyilvántartott tartalékok értéktelenek, csakis a helyszínen levőkkel lehet számolni, jelenti Boroević tábornagy már április 25-én a hadsereg-főparancsnokságnak. Május 9-iki jelentésében pedig kifejti, hogy még Trevisoig sem tudja a támadást előre vinni. Ha a szükséges erő nincs meg, a támadásról le kell mondani, mert senki sem vállalhatja a felelősséget a kudarcért, mely az elégtelen erőkkel végrehajtott támadás következménye lesz. És június 15-én a kudarc bekövetkezett. Ezek a jelentések a megboldogult tábornagnak bölcs előrelátásáról tesznek tanúságot, de felelőségét nem enyhítik. Mert amikor látta, hogy a hadművelési tervnek balsikere lesz, téves volt a martirok szere-

pére vállalkoznia; inkább a 6. hadsereg parancsnokának példája szerint kellett volna cselekednie.

Báró Conrad tábornagy szemé előtt az a nagy cél lebegett, hogy a Monarchia, sorban utolsónak maradt ellenségével is végleg leszámoljon. De elhatározásában emberies érzésének is szerepe jutott, amikor hadosztályait a sivár hegyekből az olasz síkságra akarta levezetni, mert tudta, hogy ott fent, a korán beköszöntő telet a csapatok már nem fogják kibírni. A történetíróra vár a nehéz feladat, hogy az 1918-i piavei csata előkészítésében és vezetésében elkövetett végzetes hibák eredetét és okait hiteles adatok alapján feltárja. Amikor a két hadvezérnek balul végződött működését elszoruló szívvel olvassuk, bensőnkben megszólal a kegyelet érzése is és nem enged elhalványulni előbbi haditetteiknek, minden katona lelkében gyökeret vert emlékéit.

József főhercegnek fájó élettétele, hogy a megrázó események igazat adtak nagy elgondolásának. De felemelő érzése, hogy atyai szeretettel, célfudatosan vezetett csapatai nem hagyták cserben. Felmentek a Montellóra, legyőzték az ellenséget és kitarítottak ott addig, amíg vissza nem rendelte őket a szomorú-emlékű Piave balpartjára.

A katasztrófa hírért kisebb-nagyobb adagokban vitte a szél hazánkba. A megdöbbenés nyomában itthon a csüggedés ülte meg a fáradt lelkeket. A vezetésbe vetett hit megrendült; a kishitűek táborra rohamosan növekedett, az izgatóknak könnyű munkájuk volt. A Piavenál viszont az erkölcsi erőnek és fegyelemnek még olyan bámulatos a hatása, hogy a haderő lelkiegyensúlya a balul végződött csata után sem rendült meg. A sötét, komor napokból az utolsó fény sugarát!

A VI. kötet tartalmánál és emelkedett irányánál fogva, méltóan sorakozik a már megjelent öt kötethez. A gazdag melléletek sorában olyan helyzetképeket közöl, melyek minden igényt kielégíthetnek.

A szerzőnek ebből a szomorú érdekességű könyvből megint csak kisugárzik az a nagy szeretet, melyet a Fenséges író, hűség, derék katonái iránt érez. Olvasása közben szívünket melegség árasztja el, mert hangját véljük hallani, amidőn magyar katonáival oly magyaros közvetlenséggel társalog, hangulatukat, vágyaikat kutatja. Mikor pedig a hős magyar katonának homlokára az elismerés koszorúját fonja, egy babérágat nyújt át a vadul rohanó Piave' zavaros hullámai felett az akkori ellenségnek, a Montellon szívósan harcoló olasz katonának.

vitész Kovács Aladár.

v. Aggházy Kamill és Stepan Valér: „*A világháború 1914—1918*”. Kiadta az Országos Közművelődési Tanács könyvosztálya, Budapest 1954. 8° 520 oldal, 28 szövegvázlattal és 51 fénykép-melléklettel.

A könyv határozottan hézagot pótol a világháborús irodalomban és megfelel azoknak a követelményeknek, amelyeket a szerzők, az „Előszó”-ban kifejtettek szerint, célul tűztek maguk elé.

A világháborúnak ma már valóban rengeteg irodalma van és még évtizedek kellene, amíg az egész anyag részleteiben is feldolgozható lesz. Nem volt azonban eddig olyan munka, amely a mai „gyorsan és sokfélé” olvasók igényeinek megfelelné, vagyis olyan, amely a dolgokat egyszerűsítve a lényegét adja és nemcsak szakforrások, hanem a világháború nagyszámú, legkülönbözőbb rendfokozatú résztvevőinek, illetve szemtanúinak élményeit, benyomásait és megítéléseit is figyelembe veszi, mindamelllett tárgyilagosan megmaradva az igazság útján.

Ezeknek a követelményeknek akar megfelelni a könyv, felélenítve az „öregek” emlékezetében az átélt eseményeket „elmondva nekik, amit akkor csak kevesen tudhattak.” A „fiataloknak pedig összeszedve és kiegészítve az általuk szétszórtan hallott és olvasott adatokat”, azért hogy összefüggő egységes képet kapjanak.

A világháborús események sokaságának, valamint az azokat előidéző körülményeknek ily aránylag kis terjedelemben való összefoglalása, rendkívül nagy áttekintést és kifinomult ítélőképességet követel. Elismerés illeti meg tehát az írókat, hogy ezt a nehéz feladatot elég sikeresen oldották meg.

A könyv 7 részre oszlik. Az I. rész a háború lényegének meghatározásával foglalkozik: tisztázza a támadó-, védő-, preventív-háború, hadvezér, hadicél, győzelem, fegyverszünet, béke stb. fogalmakat, azután pedig magyarázatot, illetve tájékoztatást nyújt a különböző stratégiai és taktikai alapfogalmakról. Ezek előrebocsátása a katonai szakismeretekkel nem rendelkező olvasó számára valóban nélkülözhetetlen s ezért igen célszerű.

A II. rész a világháború előzményeit és okait sorolja fel, kezdve a hármasszövetség kialakulásával stb. és kiemeli, hogy a francia „revanche”-politika, Oroszország balkáni törekvései, a német-angol ipar és kereskedelmi verseny és valamennyi egyéb háborús ok mellett, ellenfeleink voltak azok, akik a központi hatalmaktól valamit szerezni akartak s ezért volt politikájuk állandóan támadó jellegű.

Ez a fejezet foglalkozik még a háborúra kelő államok belső állapotával és felkészültségével, az entente és a központi hatalmak hadicéljaival és haditervével.

A III. rész a háborús események első korszakát öleli fel „*a gyors döntést kereső csaták 1914*” cím alatt. Ismerteti a marnei-hadjáratot, az osztrák-magyar haderő mozgósítását, az orosz-lengyelországi, a galíciai és a Szerbia elleni hadjáratokat, Törökország hadrakelését és harcait, továbbá a tengeren és a gyarmatokon lefolyt háborús eseményeket. A fejezet végén az első háborús év eredményeinek összefoglalását és a következő évre való kilátások találó mérlegelését kapjuk. A felsoroltakban aránylag részletesen ismerjük meg a marnei-csatát, az osztrák-magyar lovas felderítést, különösen a 25. lovasdandár gorodoki lovasrohamát, a szerbiai hadjáratot, a komarowi és lembergi csatát és a limanowai huszárok hősi harcát. Ezzel szemben a tannenbergi csatáról, főleg pedig a Dankl-hadsereg győzelmes előretöréséről csak igen vázlatos képet nyerünk.

A IV. rész, amely — a következő fejezetekkel egyöntetűen — egy év eseményeiről számol be, „a háború súlyának keletre vitele 1915” címet viseli. Ebben az évben a döntést keleten keresik, míg nyugaton tiszta védelemre kerül a sor. Ennek megfelelően a fejezet főleg az orosz, az olasz és a balkáni hadszíntérrel foglalkozik. A przemysli védőharcok méltatása mellett — amelynek során néhány kiváló egyéni hőstettéről is olvasunk — a Kárpátok védelméért hónapokon át vívott harcokat csak futólag érintik a szerzők. Az Oroszország ellen október végéig tartó hadjárat nagy vonásokban való vázolása után, Olaszország hadrakelése, az első nagy Isonzói-csata, a Dardanellákért folyó harc és végül Szerbia meghódításának igen áttekinthető, elég részletes leírása egészíti ki a fejezetet, amelyet Montenegró elfoglalása, a központi hatalmak gazdasági helyzetének, valamint a bűvárhajó-harcnak és az 1916. évi kilátásoknak rövid mérlegelése zár le.

Az V. rész címe „A háború súlya visszatér nyugatra 1916”. A verduni-csata, a sommei-csata, az 5—9. Isonzói-csata a Rance-toporouci csaták és az osztrák-magyar déltiroli támadás rövid ismertetése után, a lucki és oknai áttörés, az oláh betörés és Oláhország meghódításának bővebb vázolásával találkozunk. A fejezet megemlékezik a balkáni (monastiri) és a tengeri eseményekről, végül pedig az év mérlegével és a következő évi kilátásokkal foglalkozik.

„A háború súlya átmege a tengerre 1917” című VI. rész bevezetése a korlátlan bűvárhajó-háború előzményeit és következményeit tárgyalja, azután pedig a nyugati és keleti arcvonal, továbbá a balkáni hadszíntér eseményeinek vázolása után, a 10., 11. Isonzói-csatát és Felsőolaszország meghódításának körülményeit ismerteti nagy vonásokban. Események a török arcvonalon és a német délafrikai küzdelmek rövid leírása zárják a fejezetet.

A VII. részben „A végső döntést kereső csaták, 1918-ban” a lengyel kérdésről, Wilson 14 pontjáról, az ukrajnai, brestli-tovski, bukaresi békéről olvasunk, aztán pedig a nyugati harctéren döntést kereső német támadás és az osztrák-magyar piavei-támadás leírását találjuk. Ezek után már csak a balkáni arcvonal, Törökország, Bulgária és a többi arcvonal összeomlásának rövid ismertetése következik.

Kiegészítésül „Magyarország belső bomlása a kommunizmusig”, továbbá „A proletárdiktatúrától a trianoni békeparancsig” című alfejezetek zárják be az utolsó részt.

A könyvet azzal az érzéssel tesszük le, hogy a szerzők a kitűzött célt majdnem hiánytalanul elérték. Az olvasó teljesen hű képét kapja minden vonatkozásban a négy évi gígászi küzdelmek folytatólagos eseményeinek és megtalálja a hadműveletek összefüggését épúgy, mint a hadvezetőségek következtetéseit és haditerveit.

Elismeréssel adózva ezért a kiváló teljesítményért, csupán az az észrevételünk, hogy a kizárólag okmányok alapján dolgozó olvasó itt-ott önkéntelenül is bizonyos egyéni beállítottságot vél felfedezni a könyv sorai között. Tudjuk, hogy a könyv nem kútfőnek, hanem ismeretterjesztő műnek készült (nagy számú forrásmunka felsorolása is azt mutatja, hogy nem okmányok, hanem

szakmunkák, emlékiratok stb. nyomán íródott) és így valószínű, hogy többen fogják olvasni, mint a szakkönyveket, mégpedig sokan olyanok, akik nem rendelkeznek a szükséges ítélőképességgel. Ilyen könyvekben kettőzött figyelemmel kellene kerülni minden olyan végleges megállapítást, amely — a nagyon is közel mult eseményeinek természeténél fogva — ma még vita tárgya lehet.

Így a 30—31. oldalon azzal az állítással találkozunk, hogy véderőnk igényeiben és szükségleteiben, a politikai harcok folytán mutatkozó hiányok nem voltak olyan nagyok, hogy a mozgósítás után ne lehetett volna pótolni őket. Aligha, s ha lehetett is: mikor? Akkor, amikor a hiányok miatt már rengeteg és pótolhatatlan véráldozatot kellett hoznunk. (V. ö. dr. Fritz Franek idevágó tanulmányával a „Militär-Wissenschaftliche Mitteilungen“ 1935. január és februári füzetében, valamint Theobald v. Schaffer cikkével, a Wissen und Wehr 1935. szeptemberi füzetében).

A 102. oldalon az a megállapítás olvasható, hogy az 1914. évi súlyos áldozatokkal járó támadóharcok folyamányaként „néhol ijesztő arányban tárult fel a *Monarchia belső ziláltsága*“. Ez vitatható, különösen ha figyelembe vesszük, hogy míg az említett harcok alatt csupán az derült ki, hogy haderőnknek sok a hiányossága, addig a *Monarchia éppen az ezutáni időszakban, különösen a kárpáti harcokban, fejtette ki a legcsodálatraméltóbb erőfeszítést*.

A szerbekkel szemben ért kudarcok leírásánál a vezetés hibái mellett nincsenek kellőképpen megvilágítva azok a nehézségek, amelyekkel a vezetőknek és a csapatoknak is küzdeniök kellett (terep, sűrű kukoricások, a felderítéshez szükséges repülőök és lovasság hiánya stb. Lásd Hadilevélár: „Világháború 1914—1918“ című munka IV. kötet 78., 161. és 171. oldalt).

A 255. oldalon a munka terjedelmével arányban nem álló részletességgel olvassuk dr. Pivkó Lajos főhadnagy árulását azzal a bevezetéssel, hogy ez a carsanoi árulás mennyire jellemző a *Monarchia belső viszonyaira*.

Úgy gondoljuk, hogy a Monarchia belső viszonyaira inkább mondható „jellemező“-nek az a körülmény, hogy még 1918. év őszén is — a magyar és osztrák-német ezredeken kívül — igen sok tót, horvát, rutén stb. nemzetiségű csapattest harcolt kifogástalanul, kitartó hűséggel a már akkor elveszettnek látszó ügyért.

Nem hallgathatjuk még el, hogy komoly világpolitikai és stratégiai mérlegelések olvasásában elmerülve, nagyon zavarólag hatnak azok a közbevetések, amelyekben „kávéházi Conrad“, „hulló falevél“, „gyöngye albán“, „lógósok“ stb. kifejezésekkel találkozunk. (67., 255. oldal).

Ki kell ezzel szemben emelnünk a stratégiai és taktikai helyzeteket feltüntető vázlatok igen ügyes, jó áttekintést nyújtó, könnyen érthető megszerkesztését. A fényképmellékletek igen jól vannak összeválogatva, csupán csak csoportosításukra volna észrevételünk. Az 1915. évi győzelmes oroszországi támadó hadjáratunk és a 4. Isonzoi-csata dicsőséges védelmi harcainak leírását olvasva, kissé visszatetsző a közvetlen egy lappal később sze-

münkbe ütköző kép — katonákkal megrakott teherautó száguldása Budapest utcáin — alatta ez a felírás „Az őszirózsás forradalom 1918. október 31-én“.

vitéz Dorombo József.

Gróf Tisza István összes munkái. Az Országos Tisza István Emlékbizottság kezdesére és támogatásával kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 4. sorozat, V. kötet. 8° 431 lap. Budapest, 1935. Ára ?

Már többször hivatkoztunk ebben a folyóiratban Gróf Tisza István leveleinek, mint történelmi kútfőnek kiváló fontosságára. Ezt mondhatjuk a mult év végén megjelent s az 1916 februárius és november között kelt leveleket, jelentéseket, javaslatokat stb. magába foglaló új kötetről is.

Az események homlokterében akkor már az Oláhország felől fenyegető, majd augusztus 27-én le is csapott háborús veszedelem állott.

A Monarchiát 1885 október 30. óta titkos barátsági szerződés fűzte Oláhországhoz. Ehhez a szerződéshez akkor rögtön a Német Birodalom, majd 5 évvel később Olaszország is csatlakozott. Utóljára 1915 februárius 3-én újították meg, még pedig 7 évre.

Ámde a szövetséges viszony sohase volt őszinte a Monarchia és Oláhország között, aminek egyik oka az oláh kormány titkos támogatásával Erdélyben folyt nemzetiségi izgatás volt. Ferenc Ferdinánd trónörökös, a folytonos feszültséget enyhíteni, vagy meg is szüntetni óhajtván, azzal a tervvel foglalkozott, hogy Erdélyt annakidején átengedi az oláhoknak s az így megalakuló Nagyoláhországot a szintén majd megalakuló Nagyausztria kötelekébe vonja. Nagyoláhországnak olyanforma helyzetet akart biztosítani, aminő Bajorországnak volt a Német Birodalomban. Azonban az orosz diplomaták sokkal ügyesebben keverték a kártyát s többek között a Monarchia bolgárbarát politikájával is mindegyre izgatták az oláhokat.

A világháború kitörésekor még a Monarchiához kötötte az álnok szomszédot a szövetségi szerződés, de érzelmileg már egy évvel előbb az entente-államokhoz csatlakozott. Gróf Czernin, a Monarchia bukaresti követe, 1914 december 2-án jelentette, hogy egyedül a hadihelyzet alakulásától függ, vajjon Oláhország ellenünk, avagy velünk vállvetve Oroszország ellen fordul-e?

Tisza már az 1914 július 19-i (tehát még a mozgósítás előtti) közös minisztertanácson is hangoztatta, hogy mennyire aggódik Erdélyért. 1915 május 31-én pedig azt írja Báró Burián külügyminiszternek, hogy még abban se bízik, ha Bratianu Oroszország ellen mozgósít, mert megtörténhetik, hogy elámít minket s az utolsó pillanatban váratlanul megrohan. Majd — 1915-i nagy győzelmeink nyomán — augusztus 30-án azt írja, hogy „Oláhország a tehetetlen mérgeledésnél marad, ha csak valami csapás nem ér bennünket“. Sajnos, ez a csapás nem is egy évvel később el-

következett, a Brusszilov-féle orosz támadás alakjában s legkövetlenebb okozója lett Oláhország beavatkozásának.

Ebben a kötetben Tisza 1916 március 6-án kelt levele foglalkozik először a várható oláh veszedelemmel. Szóváteszi ugyanis Buriánnak, Oláhország lassacskán fokozódó hadikészülődését, bár az akkori katonai helyzet alapján még nem látja lehetőnek, hogy az oláhok megtámadjanak bennünket.

Azonban hangoztatja, hogy a németek idegeskedése könnyen az oroszok karjaiba hajthatja Oláhországot. Ha Busche bukaresti német követ szerencsétlen fellépését újabb kérdőre vonások követik, akkor ez a rosszleikiismeretű Bratianuban könnyen megérlelheti azt a feltevést, hogy nekünk vannak velük szemben elenséges szándékaink; nekik kell tehát „praevenirét“ játszaniok s csupa gyávaságból reánk csapnak a tavaszi nagy támadás pillanatában. „Nagyon jó volna — írja továbbá Tisza — a mi ugráló német barátainkat erre a veszélyre figyelmeztetni és igen nyomtétósan hatni rájuk, hogy kerüljenek mindent, ami kételyt támaszthat Romániában a középeurópai nagyhatalmak barátságos szándékai iránt“.

1916 július 7-én már bizonyosra veszi Tisza, hogy Oláhország beleavatkozik a háborúba, de nem hiszi, hogy ez a hadrakelés a mi oldalunkon történjék. Rámutat arra, hogy mennyire csábíthatja az oláhokat az, hogy Erdély katonailag teljesen ki van ürítve. A veszedelmet csupán Bulgária ellennyomása s az 1915-ben megerősített erdélyi szorosok kellő erővel való megszállása csökkentheti. Július 22-én újabb emlékirattal fordul a királyhoz, ismét feltárja neki az oláh támadás közléről fenyegető veszedelmet. Ezen csak az Erdélyben végrehajtható védőintézkedések, valamint a bolgár csapatösszevonások segíthetnek. Szerbiát át kell a bolgároknak engedni, hogy az ilyenformán felszabaduló csapatokat azonnal Erdélybe lehessen vinni.

Azonban Falkenhayn — a német vezérkar akkori főnöke — még július 29-én sem hitt az oláh támadás lehetőségében; de nem hitt benne Vilmos császár se.

A védőintézkedések megkéstek s július 30-án már azt írja Czerninnek Tisza, hogy nagyon kétséges, vajjon eltolódik-e az oláh támadás addig, amíg elegendő csapatot tudunk Erdélybe szállítani. Még Ferdinánd királyban lehetne valami reményünk, „ha ugyan meg lehetne bízni ebben az úrban“, mert Bratianu egyre forradalommal ijesztgeti. Meg kellene tehát az oláh királyi párt győzni róla, hogy ezt a forradalmi mesét csak Bratianu találta ki. Czernin július 31-én táviratban választ Tiszának. Meggyőződése szerint se a király, se Bratianu nem hisz komolyan a forradalomban. A király nem fog nekünk hadat üzenni, ha ugyan megkérdezik ebben a dologban.

Tiszának egyik, Oláhországban járt bizalmas embere, még augusztus 7-én is azt jelenti, hogy se Bukarestben, se máshol nem lehet szó komoly háborús hangulatról. Kifogásolja azonban az erdélyi szorosok gyarló erődítményeit. „Azon néhány lövészárók, amely annak idején készült, legalább az én vidékemen úgy néz ki, mintha egy iskolás gyermekcsereg kirándulásán katonásdit

játszva csinálta volna, amit persze a vezérkar odatúl éppoly jól tud, mint mi“.

Augusztus 14-én már megbízható hírek jöttek az oláh mozgósításról s Erdély megtámadása csak napok kérdése lehetett.

Nem tartozik ugyan a világháború történetéhez, de mert nagyon érdekes, idézzük Tiszának Görgey Arthur halála alkalmával özegey Görgey Istvánnéhoz intézett levelét:

„Nagy ember volt Görgey Artur úgy a cselekvés órájában, mint a nemes büszkeséggel elviselt néma szenvedés hosszú évtizedeiben. Küzdött mint egy oroszán; amidőn a küzdelem folytatásának céltalan voltáról meggyőződött, habozás nélkül vette magára a befejezés egész ódiumát és túrta egyetlen jajszó nélkül a félrevezetett nemzet átkait és gyűlöletét“.

„Végzete a Habsburg-birodalom és a magyar nemzet között évszázadokon át vajudott világtörténelmi probléma ütközőpontjára helyezte. Egymásra törtek azok az erők, amelyeknek az őket környező ellenségekkel szemben, vállvetett küzdelemben, egymást kellene támogatniok“.

„Ez a harc tette híressé és élete delén ez kényszerítette tétlenségre azt a férfiút, akinél király és nemzet együttes szolgálata senki se lett volna alkalmasabb. Aki minden ízében arra lett volna hívatva, hogy egy hosszú, áldásos életen át bocsássa a királyával egyesült nemzet rendelkezésére fényes tulajdonságait“.

„A mai győzelmes világháború lélekiemelő, dicsőségteljes napjaiban hatványozott erővel érezzük, mennyi becses erőt emésztettek fel a mult küzdelmei, megengedte a Gondviselés, hogy megérje a személyét környező félreértések eloszlását, az igazság diadalát s mint az egész nemzet hálás tiszteletétől környezett nagy aggagtyán fejezze be életét“.

„Ezt a békét erős lelke egész hevével üdvözölte Görgey Artur is s ha nem vehette is ki részét a kiegyezés alapján megindult áldásos munkából, megengedte a Gondviselés, hogy megérje a személyét környező félreértések eloszlását, az igazság diadalát s mint az egész nemzet hálás tiszteletétől környezett nagy aggagtyán fejezze be életét“.

Végül ideiktatjuk azt, amit Báró Conrad, a vezérkar főnöke írt Tiszának, ugyancsak Görgey halála alkalmából:

„Ich habe mit großem Interesse Ihren Nachruf von Görgey gelesen in welcher letzterem ich zwar den politischen Gegner sah, aber stets den großen, bedeutenden Menschen schätzte. Hoffentlich erbliht auf dem Boden der Vergangenheit eine einträgliche, starke und mächtige Monarchie, als Erbe für unsere Nachkommen“.

—y.

Török Pál: *Az első lépés a világháború felé.* (Az 1911-i marokkói válság története.) 8° 57 lap. Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Részvénytársaság kiadása. 1935.

A nemzetközi politika érdekszállai rendszerint olyan bonyolultak, hogy azok alapján ritkán alkothatunk magunknak előre elfogadható képet egy feltételezett, nagyobb fegyveres összecsapás erőcsoportosulásáról. A valóságos helyzetet sokszor csak egy váratlanul fellépő, súlyosabb politikai probléma tisztázza. Egy

szélesebb hullámokat verő nemzetközi válság, mely az abban többé-kevésbé érdekelt hatalmakat nyílt színvallásra bírja.

Ilyen volt az 1911-ben fellobbant marokkói válság, melynek fényénél a nagyhatalmakat már ugyanolyan csoportosulásban láttuk, mint a pár évvel rá kitört világháborúban. Az egyik oldalon állt Németország, hű fegyvertársával Ausztria-Magyarországgal, a másik oldalon pedig Franciaország szűkebb baráti körével: Angliával és Oroszországgal. Még Spanyolország szerepe is meglepően hasonlított későbbi világháborús magatartásához. Az egész válság alatt tartózkodó bizalmatlansággal tekintett Franciaország felé, anélkül azonban, hogy Németországhoz kapcsolta volna sorsát.

Ez a válság első lépés volt a világháború felé, — mondja a szerző — mert ebben a válságban már együtt voltak azok a nagyhatalmak, melyek a későbbi világháborúban is egymás mellé sorakoztak. Első lépés volt a nagy összecsapás felé vezető úton még valamiért. Előtte, vagyis 1911 előtt, az egymást követő politikai válságok még összefüggéstelenül léptek fel. A XX. század küszöbén csaknem egyidőbe esett görög-török és spanyol-amerikai háború között még, nem találunk semmiféle kapcsolatot. Az orosz-japán háború s az első marokkói válság között sem fedezhetünk fel kézzelfogható összefüggést. A második (1911-i) marokkói válság időpontjától kezdve azonban a lánc tökéletesen zárt. Az olasz-török, a balkáni háborúk s végül a világháború összefüggően kapcsolódtak egymáshoz.

Ez a nemzetközi politikai válság Marokkó miatt keletkezett, mely előnyös földrajzi helyzeténél fogva, meglehetősen korán vonta magára az európai hatalmak gyarmatpolitikájának figyelmét. Területén, mely a Földközi-tenger kapujánál, az Atlanti-óceán egyik főkereskedelmi vonala mellett fekszik, először a francia gazdasági érdekek vetették meg lábukat. Gazdasági és politikai terjeszkedésükben lépésről-lépésre haladtak előre. Az érdekelt nagyhatalmak közül először az angolokat szerelték le azzal, hogy 1904-ben lemondtak egyiptomi igényeiről. Utána pedig a spanyolokkal egyeztek meg, átengedve nekik Marokkó északi részét, az úgynevezett spanyol zónát.

A XX. század elejének nagyarányú gyarmatosításában két európai nagyhatalom maradt el: a Németbirodalom és az Osztrák-Magyar monarchia. Igaz, hogy Németország mellőzése bizonyos fokig a német (Bismarck-féle) gyarmatpolitikára vezethető vissza, mely a franciák gyarmati terjeszkedésének jelentőségét nem ismerte fel idejében. A gyarmatszerzést fölösleges tehernek minősítette. Ez a német felfogás utóbb megváltozott, de már későn. Az első lépést a franciák tették meg s Németország „elkésétt”. Az így keletkezett kárt Németország azután akként próbálta helyrehozni, hogy a gyarmatsors felé süllyedő államok megmentőjeként lépett fel. Ezzel a módszerrel Törökországban sikert ért el s ugyanezt alkalmazta Marokkóval szemben is. A főszerepre maga a császár vállalkozott. II. Vilmos 1905 március 31-én Tangerben partraszállt s kijelentette, hogy kormánya Marokkóval mint szabad és független állammal kíván szemben állani. Vilmos határozott fellépése a marokkói kormányt ellenállásra bátorította a franciákkal szem-

ben. Az ebből keletkezett bonyodalmat az algecirasi konferencia oldotta meg, mely Franciaország számára Marokkóban bizonyos kiváltságokat biztosított. A konferencia lezárása után átmenetileg elültek a hullámok. A nyugodt felszín alatt csak a francia s az időközben szintén bekapcsolódott német kereskedelmi, illetőleg gazdasági érdekek felületei súrolták egymást.

A válság 1911. év elején köszöntött be. Marokkóban váratlanul belpolitikai zavarok törtek ki, melyek nyomán francia expedíciós csapatok szálltak partra és Fez város környékéig nyomultak előre. Válaszként Agadirban, Marokkó atlanti partján egy német hadihajó kötött ki. A hirtelen feltornyosuló ellentétek elsimítására a nemzetközi diplomácia gépezete is megindult. Tárgyalás tárgyalást követett. Különféle tervek kerültek felszínre.

A tárgyalások ideje alatt Németország minden lehető elkövetett, hogy a francia csapatok további előnyomulását meggátolja, vagy a Kongó mentén engedményeket csikarjon ki a franciáktól. Felfogását határozottan kifejezésre is juttatta. A francia diplomácia ezzel szemben ingadozó volt. Cambon és Kiderlen előzetes tárgyalásai nem vezettek kielégítő eredményre. A hosszan elhúzó tárgyalások alatt Anglia és Oroszország látszólag az érdektelen fél szerepét mutatják. A külszín alatt azonban a francia érdekeket támogatják. A legtanulságosabb Spanyolország magatartása. Érdekei kifejezetten a francia terjeszkedés ellen szólnának. Joggal tart attól, hogy a franciák Marokkót birtokba véve a spanyol zónára is kiterjesztik befolyásukat. De megóvja semlegességét. Nem lép fel a franciák ellen s nem szegődik Németországhoz. A megegyezés csak hosszú huza-vona után jön létre. Az érdekelt hatalmak 1911. év november 4-én írnák alá a marokkói, illetve a kongói egyezményt, amelyek értelmében Marokkó francia protektorátus alá került, Németország pedig a Kongó vidékén kapott kárpótlást.

Rédvay István dr.

Dr. vitéz Kárpáthy-Kravjanszky Mór: *Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576—1586)*. 8° 270 oldal. Budapest, 1933. Sárkánynyomda r. t. Ára?

A szerző több évig dolgozott a velencei állami levéltárban s az volt a szándéka, hogy az ott őrzött bécsi és konstantinápolyi követjelentéseket a Magyar Történelmi Társulat „Fontes” sorozatában adja ki. Ámde a teljesen megromlott gazdasági helyzet a könyvkiadás lehetőségeit szinte hihetetlen mértékben megnehezítette. Ezek a siralmas állapotok arra kényszerítették a szerzőt, hogy csupán a tervezett teljes munka elé szánt bevezető értekezést és a 425 darabból álló „Dispacci di Germania” gyűjteménynek legfontosabb részeit bocsássa nyilvánosság elé.

Ezt a kégyszerűségszülte csonkítást mindenképen sajnálnunk kell, mert a velencei állami levéltár a magyar történelemnek egyik legfontosabb s teljesen mind e mai napig ki nem aknázott kincsesbányája. A köztársaságnak életbevágó érdeke volt, hogy a legéberebb figyelemmel kísérje a császár és a török között fennálló viszonyt, különösen pedig azt, hogy milyen módon és milyen

mértékben tudja ellensúlyozni a császár, a török egyre jobban növekedő hatalmát. Természetes tehát, hogy a „Serenissima“ bécsi követei sűrűn küldözik rendszerint igen jó értesülésein alapuló jelentéseiket a Senatusnak és a Tízek Tanácsának. Mivel pedig a mi hazánk volt az ütköző a szembenálló két ellenfél között, mindaz, amiről Velence bécsi követei beszámoltak, a legszorosabban összefügg Magyarország történetével.

Szűkreszabott terünk nem engedi, hogy külön-külön foglalkozzunk a megnyirbált állapotában is eléggé terjedelmes munkának minden egyes fejezetével. Így tehát csupán a hadtörténelmi szempontból különösen fontos részeket ragadjuk ki belőle.

Az 1576-i regensburgi birodalmi gyűlésen még a lengyel kérdés volt a tárgyalások homlokterében. Miksa császár fegyverrel akarta volna megbuktatni Báthory Istvánt, az új lengyel királyt. Azonban az 1576 október 15-án trónralépő Rudolf szakított ezzel a támadó politikával, amelynek helyét lassacskán a török ellen való fokozottabb védelem gondolata foglalta el. Egyelőre azonban még nem volt egységes terv, sőt 1577 július 17-től kezdve, újból két, merőben ellentétes felfogás szállott egymással szembe.

Rueber János, Felsőmagyarország kapitánya, nagy keresztény szövetséget akart létrehozni, de nem védő, hanem támadó szándékkal. Az ő elgondolása szerint, 40.000 lovasból és 60.000 gyalogból álló hadsereget kellene a török ellen lábraelállítani. Azonkívül pedig, állandó határőrségül, egy törökellenes lovagrend alapítását javasolta, amit különben Schwendi Lázár és mások is ajánlottak. Végül pedig — Báthory István ellensúlyozása végett — az oroszokkal való szövetekezés gondolatát is megpendítette.

Sokkal helyesebben bírálta meg a helyzetet Schwendi. Úgy látta, hogy a mindjobban erősödő törökkel nem tud megbirkózni a császár, ezért tehát csak védekezésre lehet gondolni; azonkívül pedig Báthoryval is meg kell védekezésre egyezni. A legelső feladat az elavult és elhanyagolt végvárak gyökeres átalakítása, a már akkor nálunk is terjedő olasz bástyarendszer szabályai szerint. Kanizsának és vidékének védelmét a Német-Lovagrend veendő át. De ami a legfontosabb, Schwendi már ekkor hangoztatja az általános hadkötelezettség és az egységes katonai kiképzés elvét.

Azonban a végvárrendszer műszaki részleteiben sokszor nagyon szétágaztak az irányadó személyek javaslatai. Így például, mint Cavalli 1577 augusztus 5-i jelentéséből kitűnik, Kanizsa vára is hosszas vitára adott okot. Voltak, akik azt állították — többek között a nápolyi Carlo Theti hadmérnök is — hogy a régi vár semmiféle megújítás esetén se felel már meg fontos hivatásának; újat kell tehát építeni, de nem a régit környező mocsárban. Ezzel szemben Schwendi, főként költség- és időmegtakarítás szempontjából, a régi vár átalakítása mellett kardoskodott. Rudolf császár eleinte Theti indítványa felé hajlott, de végül mégis csak Schwendi szava győzött.

Nagy eltérések voltak a Váradon építkező Domenico Ridolfini és az 1585-ban odaküldött Ottavio Baldigara nézetei között is. Mindamellett a végvárrendszer legnagyobb része, ha nem is kifogástalan, de legalább az eddiginél jobban védhető állapotba

jutott, bárha a legtöbb helyen sohase valósultak meg teljesen a megújítás tervei.

Az 1577—78-ban megalapozott védőrendszer nem látszott eléggé erősnek, ezért már 1584 tavaszától kezdve, más rendszerre akartak áttérni. Az új tervnek az volt az alapgondolata, hogy a császárnak mindenkor készenálló erős lovassága legyen, amellyel ő rendelkezze ott, ahol a szükség parancsolja. A minta az olasz fejedelmek „Compagnie d'ordonnanza” rendszere lett volna. Ezt a haderőt, a császár kívánsága szerint, három, sőt ha kell, több hónapig is kötelesek a Rendek eltartani. Célja: Magyar- és Németország védelme a török ellen.

A császár megfelelő hozzájárulásra óhajtotta volna bírni az egész Német-birodalmat. De ez a terve hamarosan zátonyra jutott. Kitűnt ugyanis, hogy a német fejedelmek egyáltalán nem kívánják a császári hatalom erősödését s mert nem volt még közel hozzájuk a török veszedelem, nem akartak újabb s az eddigénél állandóbb terhet venni a nyakukba.

Már 1584-ben újra felvetődött az a terv is, hogy a Német Lovagrendet Magyarországra telepítsék, s itt a határvédelem egy részét — alkalmasint a zalamegyei és a horvátországi határvonalat — vegyék át. A nagymester hajlandó is volt Miksa főherceg javára lemondani s az utóbbinak jelöléséhez a nagykáptalan is hozzájárult, de arra már nem volt hajlandó, hogy a török ellen harcoljon.

Az új tervnek különben az volt a legsarkalatosabb pontja, hogy az egyes tartományok ne csak pénzzel, hanem csapataikkal is ellássák a nekik kiutalt védőszakaszokat. Ezek a csapatok — mint már mondtuk — közvetlenül a császár rendelkezésére állának, de eltartásukról szűkebb hazájuknak kellene gondoskodnia. Itt tehát már világosan kidomborodik a közös védelem alapgondolata, amelyben a közös hadseregnek első csíráit kell látnunk. De ez a terv is, mint minden más elevenbeágó újítás, megbukott a rendi alkotmányon s a rendi szabadságokon.

Nagyon kívánatos, hogy a szerző, ha nem is egyszerre, de legalább részletekben ki tudja adni azt a bőséges és hadtörténelmi szempontból is igen fontos forrásanyagot, amelyet hosszas és fáradságos velencei kutatásai során összegyűjtött.

—x—

Lósy-Schmidt Ede: *A Hold fényének, mint természetes fényforrásnak távirásra való felhasználása. Győr várának 1598-i vissza-
vételekor.* (Geodéziai Közlöny: 1953. évf. 19. és k. ll.).

Lósy-Schmidt Ede főmérnök, a nálunk hallatlanul elhanyagolt technika-történetnek egyik legérdemesebb úttörő bűvára, akinek nevéhez már nem egy elfelejtett magyar tehetség irodalmi exhumálása és nem egy találmány magyar voltának bebizonyítása fűződik. Legutóbbi dolgozata, mely a magyar mérnökség magas színvonalú tudományos folyóiratában, a Geodéziai Közlönyben fenti cím alatt jelent meg, különböző vonatkozásai miatt megérdemli a tudományos világ általános érdeklődését.

A cikkben ugyanis arról van szó, hogy míg a tudomány a természetes fény legelső tükröző vetítését, a heliotrop feltalálását, Gaussnak tulajdonítja s 1820-ból keltezi, Lósy-Schmidt ezt a dicsőséget a Győrt visszafoglaló Pálffy és Schwarzenbergnek, illetve Rudolf császárnak vitatja, s nagyszabású forráskutatás után, az adatok egész tömegével bizonyítani is igyekszik állítását.

Koronatanúja Franz Christoph Khevenhiller gróf, a XVII. század első felében élt történetíró, aki *Annalium Ferdinandeorum* című 12 kötetes hatalmas történelmi munkájában elmondja Győr visszafoglalását is. (1598. március 29.) Elmondja, hogy Schwarzenberg az örömhírrrel rögtön futárt küldött Prágába Rudolfhoz. Mikor ez a Buecham nevű futár megérkezett a császári udvarba, s be akart számolni az örömhírről, megdöbbenve tapasztalta, hogy ott már mindent tudnak, egész a kis részletekig. Mivel a futár elsőnek indult és lóhalálban jött, ember őt meg nem előzhette. Látva tehát a követnek jogos csodálkozását, maga a császár magyarázta meg neki a rejtélyt, elmondván, hogy „*ezt egy olyan művészet révén tudták megcsinálni, amelyre egy angol tanította meg két tükörrel és egy mágnes kövel, amelyekkel a Hold fényét sok mérföldről egymáshoz lehet vetíteni és hogy Schwarzenbergnek is van egy ilyen praeparált tükre, meg Ofelségének is egy másik.*” Szó szerinti fordításban így szól Khevenhiller valóban egyedülálló értesítése. Hasonló feljegyzésről más forrásmunkákban nincs tudomása a szerzőnek s ezt az adatot is csak dr. Mohl Antal említi meg, „Győr eleste és visszavétele” című munkájában. Mohl dr. azonban nem tudja komolyan elfogadni ezt a császári magyarázatot, s inkább Rudolf okkultista hírével hozza azt kapcsolatba. Lósy-Schmidt ezzel szemben teljes hitelt ad a tudósításnak s az összes részletek tüzetes megvilágítása után (még Rudolf angolját is kikutatja John Dec matematikus és csillagász személyében) mesteri fantáziával nemcsak magát a készüléket írja le, elnevezvén azt *selenotropnak*, hanem még a Győr és Prága közötti fénytávíróvonal irányát és állomásait is visszaállítja. A készüléket úgy képzei, hogy az két tükörből állott, amelyek egymástól 20—40 km-re felállítva, a Hold fényét vetítették; a tudósításban említett mágneskő pedig tulajdonképpen iránytű lett volna, amely a tükrök nagy távolsága miatt azok irányának beállítására lett volna szükséges. Ilyen készülékekkel közölték volna, a hírt Győr és Prága között a Bécs—Znaim—Csaszlaui út mentén felállított kb. 15 állomás közvetítésével, egyetlen éjszaka alatt, megelőzve ezzel természetesen nemcsak a váltott lovakon nyargaló futárt, de megelőzve legalább is két évszázaddal Gausst és az egész nemzetközi fénytávírást.

Ez volna Lósy-Schmidt Ede dr. valóban nagyérdékű cikkének egész rövid kivonata. Nemcsak műszaki, hanem katonai szempontból is rendkívül érdekes volna, ha mindezt végleg be lehetne bizonyítani s el lehetne oszlatni azokat az ellenvetéseket, amelyek az emberben önkénytelenül is feltolulnak.

Mindenekelőtt szükséges volna bebizonyítani azt, hogy a holdfény, amely a Napnál csaknem félmilliószor gyengébb, alkalmas-e ilyen nagy távolságra való jeladáshoz. Oltay Károly műegye-

temünk európai hírű tanára, akihez ezzel a kérdéssel fordultam, csak megfelelő kísérletek után tartja ezt a kérdést eldönthetőnek.

A második aggodalom, amelyet nehéz elhallgatni, az egész jelentővonal megszervezésével kapcsolatos. Köztudomású, hogy a magyar történelem egyik legkiválóbb hadvezére, Pálffy Miklós, rajtaütésszerű bravúrral hajtotta végre Győr visszafoglalását, amelynél Schwarzenberg nem is volt jelen. A kísérlet nagyon is kockázatos volt; sikere sokkal kisebb mértékben volt valószínű, mint Miksa főherceg, Basta és Aldobrandini sokkal nagyobb haderővel megkísérelt, de kudarcba fulladt korábbi támadásai. Valószínű, hogy sem Pálffynak, sem Schwarzenbergnek nem volt sem ideje, sem módja, sem kedve a relais-vonal felállítására. Azonkívül az egész támadás sikere attól függött, hogy tud-e annyira észrevétlen és váratlan maradni, hogy a törökök még csak meg se sejtthessék, s márcsak ezért is nehéz elképzelniük, hogy az óvatos Pálffy, a győzelmi hírek pár napos meggyorsítása kedvéért, elárulta volna tervét a távjelentő vonal megszervezésével, amit a török kémek előtt alig lehetett volna titokban tartani,

Meg aztán ha a vonal tényleg meg volt, arról okvetlenül tudnia kellett volna a futárnak is, akár Böcheim hadititkár volt az, mint Khevenhiller mondja, akár Vaubecourt alezredes, az osztrómló csapat egyik legkiválóbb tagja, mint a történeti munkák állítják. — Nem kellett volna tehát a futárnak Rudolf előtt csodálkoznia. Ezért a logikai összeütközésért azonban már Lósy-Schmidt a felelős és nem Khevenhiller, aki egyáltalán nem beszél semmiféle jelentő vonalról, hanem csak két tükörről tud, amelyek közül az egyik Rudolf császárnál volt Prágában, a másik Schwarzenbergnél, a Dunántúl főparancsnokánál. Igaz, hogy valamelyiküknek volt még egy mágnesköve is, ami a kor felfogása szerint az ilyen mágiánál elengedhetetlen.

Feltűnő a futár nevének eltérése is Khevenhillernél és a többi forrásoknál. Lósy-Schmidt ugyan úgy találta, hogy csak Istvánffy nevezi a kurirt Vaubecourtnak, de Istvánffynak ezt az állítását igazolja, hogy mást ne mondjunk, az egyik főhercegnek pár nappal az esemény után kelt levele, amely a de Grazia bárócsalád görzi levéltárában látható.

Már ez az egy eltérés is meggondolásra készíttet Khevenhiller adataival szemben. Sok minden érthetővé válik azonban, ha kissé közelebbről vizsgáljuk a forrásmű írójának életrajzi adatait. (*Stütz: Jugend und Wanderjahre des Grafen Fr. Chr. Khevenhiller, nach denen eigenen Aufzeichnungen. Archiv für Kunde öst. Geschichtsquellen. 1850.*)

Hősünk 1597 február 21-én született Villachban. (Győr visszafoglalásakor tehát alig egy éves volt.) A hét éves koráig gyöngé és beteges gyermek előbb otthon tanult, aztán 16 éves korában atyja külföldre küldte s öt évig Francia- és Olaszországban képezte magát. 1610-ben került először Prágában Rudolf császár közelébe, mint Ferdinánd főherceg kíséretének tagja. Onnan visszatróben, 1610 november 8-án szólította fel atyja, hogy a családi hagyományt követve, történetírással foglalkozzék. Ferenc csak ezután kezdte meg feljegyzéseit. Mikor tehát ötödik kötetét írta, amely a győri eseményeket is tartalmazza,

azokat már 25—30 esztendő pora homályosította el. S még így sem támaszkodhatott természetesen saját emlékezetére, hanem csak kétes értékű szájhagyományra és mendemondákra. Ő maga is beismeri munkájában: „Die Errores, musz ich bekennen, werden viel seyn.“ Legkiválóbb bírálója, Wolf Ádám sem tartja történelmi és földrajzi adatait megbízhatóaknak, de nagy értékeknek mondja a személyes megfigyeléseken alapuló híradásait.“ (Geschichtliche Bilder, usw. Wien. 1878. I. 148.)

Sajnos, a győri események elbeszélése még nem tartozhatott ezek közé.

Végül a sok kifogás betetőzéséül csak még egyet:

Meg kell vizsgálnunk, milyen volt a Hold állása 1598. március 29-én? Lehetett-e azt egyáltalán távirásra felhasználni?

A naptárkészítő tudomány ilyenkor először az évszámot egygyel megnövelve, megkeresi a 19-es maradékot, ami a mi esetünkben 15 volna, s elnevezi ezt aranyszámnak. Minden aranyszámhoz tartozik egy úgynevezett epakta, vagyis a Holdnak napokban kifejezett újévi kora. A XVI. században a 15. aranyszámhoz a XXIII. egyházi epakta tartozik. Ennek pedig a husvéthatárok táblázatában március 21. felel meg, vagyis a tavaszi napéjegyenlőség utáni első holdtölte 1598-ban március 21-én volt. Ezt különben igazolja egy egykorú naptár adata is, amelyet Terkán tanár úr szívésségéből tudtam meg s amely szerint abban az évben március 22-én volt husvét vasárnapja. Március 29-én tehát szó sem lehetett teliholdról, sőt már az utolsó negyed is elmúlt egy nappal; a Hold csak éjfél után kelt fel és bizony elég gyengén világíthatott.

Mindezeket végig gondolva, nehéz elnyomni azt a meggyőződést, hogy Khevenhillernek egész leírása valóban csak a Rudolf császár-király mágikus hírből szárnyra kelt — kacska.

Mi örülnénk legjobban, ha ezeket a kétségeket sikerülne megcáfolni és készséggel elismerjük, hogy a holdtávirás eszméje ott szunnyadozik Khevenhiller leírásában.

Lósy-Schmidt Ede cikke azonban, ha végső következtetéseit nem is látjuk beigazoltnak, mégis igen értékes munka és rengeteg művelődéstörténeti adata miatt is megérdemli a figyelmet. Olyanforma ez is valahogy, mint a Rudolf császár kedvenc alchimája, amellyel ha nem is sikerült megtalálniok a bölcsek követ, de közben, észrevétlenül, óriási lépésekkel vitték előre a tudományt.

Fehrentheil-Gruppenberg László lovag.

